

КУЙШИ

ПОЭМА

ИЛИЯС ЖАНСУГРОВ

CHAPTER 1

КҮЙШ

I

Қамаудың хан ауылы қыр жағында,
Аңқытып ақ орданың бір жағында.
Күйші отыр домбыраны дүрілдетіп,
Құмар қып тартқан күйдің ырғағына.
 Буынсыз он саусағы күй қағуға,
 Көңіліне тыңдағанның от жағуға.
Бал тамған бармағынан домбырашы
 Жан терге түсіп отыр мынау дуда.
Күйшінің қошаметке көңілі тасып,
Бес бармақ маймаң қақты перне басып.
Толқынтып тоқсан күйді дүрілдетті,
Көңілді бірде шымшып, бірде қасып.
Екі ішек жүрек жарып көңіл ашып,
Бірде ойнақ, бірде баяу сыбырласып,
Зарлы күй, ащы күйдің, тәтті күйдің-
Бәрін де лақылдатып төгіп шашып.
Күңіренген бір мұңды күй даланы алды,
Табиғат тып-тыныш бола қалды.

Қырдағы қоян құлан құлақ тігіп,
Қамыстан жолбарыс та ыңыранды..
Күңіреніп «Асанқайғы» күй толғанды,
Желмая желе жортып жерді шалды.
Алатау, Алтай, Арқа, Қырды, Сырды
Аралап, қоныс таппай күй зарланды.
Алатау күй тыңдады ауылдай боп,
Тас балқып толқып жатты бауырдай боп.
Аңқылдап алтын күрек домбырадан
Құйып тұр жазғы жылы жауындай боп.
Қағылды кейде бір күй дабылдай боп,
Бұрқырап кетті түтеп дауылдай боп.
Әлде күш, әлде дауыл, әлде ат шапқан,
Әйтеуір қырдан көшкен сарындай боп.
Мүз еріп, қатты аяздың кәрі қайтып,
Қас батыр көңілі жұмсап, зәрі қайтып.
Майрылып ақ семсерлер қалайы боп,
Қажытты мұзбалақты күй мұңайтып.
Құлпыртып бәйшешекті кетті шалқып,
Аққудай көкте күйлеп, көлде қалқып.
Ақтарып, лекілдетіп, лепілдетіп,
Талдырып, тамшылатып сығып сарқып.
Біrese ағытылып күй сылдырлап,
Тербетіп тыңдағанның көңілін ырғап,
Бұлақтай таудан тасып, тастан орғып,
Аңқылдап жатыр жосып сайды құлдап.
Күлдірлеп қоңыраудай, күй сыңқылдап,
Бота күй маймаң қақты үн былқылдап.
Қоғадай салбырасып хан, қарасы,
Намазға ұйығандай отыр тыңдап.
Қаққанда деген күйді «Терісқақпай»
Жым-жырт боп тына қалды жел де соқпай.
Домбыра айналаға дүбір салды,
Адақтап жалғыз шапқан жүйрік аттай.

Тартқанда батыр күйін «Қорамсақтай»,
Ақ түтек тұра ала ма боран соқпай.
Ару боп ат артында қалмақ қызы,
Безектеп перне басты шынашақтай.
Күй алды Бақанастың қара өзегін,
Дауылдай бұрқыратып ебелегін.
Қара жер қалқып барып қата қалды,
Саймақтың суырғанда «Сары өзенін».
Үн қылып домбыраның өндіршегін,
Тіл қылып сөйлеп, зарлап екі шегін,
Күңіреніп жұрттың көңілі түйе болды,
Шерткенде Тойтан тартқан «Боз інгенін».
Күн тыңдап кірмей тұрды ұясына,
Бұлт тыңдап мінбей тұрды тау басына.
Мақұлық жерде, көкте маужырады,
Қараған бір жан болмай шаруасына.
Су ақпай жатты тоқтап арнасында,
Қарғалар қалқып қалды жар басында.
Сүйсініп домбыраны тыңдады жұрт,
Тырп етпей, тілеулес боп зарласынға.
Қалмақтың қақты қара жорғасына,
Айналды ақ алмастар қорғасынға.
Мәжіліс міне осындай болып жатты
Бір кеште хан Кененің ордасында.

II

Хан орда, хан тағында, жайнап көркі,
Күй болып, ұйып отыр есіл-дерті.
Отырған құлағын сап, құлай тыңдап,
Кенеге үн бір сарын, күй біркелкі.
Қоршаған хан қасында қошаметші,
Даяшы, төленгіті, би, жеңдеті.
Ауылы Бақанастың өлкесінде,
Арқадан Алатауға ауған беті.

Өзінің ордасында батыр Кене,
Тарттырып домбыраны отыр Кене.
Қиялы домбырамен сыбырласып
Жатқандай шабуыл не? Жортуыл не?
Келелі кеңестер не? Ақ найза не?
Не тоқтау толқып жатқан айдын көлге?
Көтерген Абылайлап ала жалау,
Шақыртқы ту бола ма тозған елге?..
«Абылай Көкшетауда көшелі хан,
Кәні, кім ондай болды ұрпағынан?
Ақ туын Абылайдың кім көтерді
Алашта, дүниеден көшкелі хан?
Жау жорық, болды заман жұрт шулаған,
Шаң беріп әр жерден бір қиқулаған
Абылай аруағым, ала туын
Көтерсем... көтерілер өшкен ұран...»
Ойынан көшіп жатыр өткен күндер,
Сарыарқа, Көкшетаулар, Жайық, Еділдер.
Көк шалғын керегедей желі тартқан,
Көзінен бұлаң қағып бұйра белдер.
Ат сайлап, қылыш қайрап сарбаз ерлер,
Зеңбірек атанға артқан, найзагерлер
Жарқылдап сыбызғылы күй тартқандай,
Алатау берік қорған, жұмақ жерлер.
Көңілінен Кене ханның кірді ашқандай,
Домбыра ауған елге сырласқандай,
Ел қандай, Арқа қандай,, дұшпан қандай,
Ауған ел арт жағымен жауласқандай.
Тасытып көкірегін кек ашқандай,
Тынбасқа жауды жеңбей, жер жастанбай.
Нажағай ашуында жарқ-жұрқ ойнап,
Бұлтты бұрқыратып от шашқандай.
Көңілден керуендеп күй кешкендей,
Әркімнің өз көңдімен тілдескендей.

Батыр да, хан да, қыз да, қазаншы да -
Бәрі бір домбыраға мінгескендей.
Жып-жым-жырт, тыңдағандар тіл кескендей,
Құрыштап құлақтарын үн кескендей,
Сылдырлап кейде қамыс, кейде бұлақ,
Қырдағы қоңыр түнде жыр көшкендей.
Арыстан ашуланса арс ұрады,
Сескеніп жан-жануар жаншылады.
Желді аяқ, шауып тұлпар топты жарса,
Саусақтар үсті-үстіне қамшылады.
Салбырап тыңдап отыр домбыраны,
Домбыра көшіреді, қондырады.
Күйші айдап көшкен елдің күйін тартып,
Қошамет болса қалай болдырады.
Шаңқылдап бірде аспанда тау қыраны,
Күрпілдеп бірде бие саудырады.
Майдалап бірде қоңыр самал соғып,
Бұрқ-сарқ бірде нөсер жаудырады.
Домбыра қарғылады, орғылады,
Манаурап, тыңдаған жан салбырады.
Батырып күймен күнді, көз байлантып,
Күйшінің күйін сонда қойдырады.
Қарашаш ақылы дария, алтын басы,
Әйелдің ақ сұңқары, ханзадасы.
Өз басын мың қараға теңгермейтін,
Кененің кеңесінде ақылдасы.
«Дат!»- деді ханның өжет Қарашашы,
Немере, хан Кененің қарындасы.
«Ханыша, не датың бар?»- деді Кене,
Аңырып тұрып қалды айналасы.
Сырттан қыз сілкінгендей беріп сыртын,
Талайдың айдынымен алған сұрқын.
Иілді «Алдияр!» деп хан алдына,
Қалды ұйып үйдің іші, болды жұрт жым.

«Қамалым, хан данышпан, Кенем - құтым,
Менің де сыртым бүтін, ішім түтін...
Ордадан бұдан артық тілемеймін,
Бер маған осы адамды басы бүтін...»
Көтерді Кене ақырын қыздың басын,
Отырды майда сипап қара шашын.
Жолбарыс жымың қағып сылқ-сылқ күлді,
Қарашаш жарлық күтіп керді қасын.
«Осы ма сұрағаның, Қарашашым?
Қаласа, қалағанын алсын, алсын!
Үйсіннің ерулігі болар бізге!
Бергенім басы бүтін байлап басын!»
Жүйрік жан, маймыл күйші, сорлы маңдай,
Сөзіне түсінбеді қыздың қандай.
Хан: «Бердім басы бүтін» дегеніңде,
Сүп-суық болды көңілі мұз құйғандай.
Не жазды бұл осындай іс қылғандай?
Не жөн бар хан осынша күш қылғандай?
Әлде өңі? Әлде түсі? Не жын соқты?
Өзіне отыр күйші ешбір нанбай.
«Алдияр, маған жарлық еткенің бе?
Байланып басы бүтін кеткенім бе?»
Жіберді күйші сонда солқ-солқ жылап,
Сорғалап сортаң жасы беттерінде.
«Бердім мен ханышаға, - деді Кене,
Сатса да, сойсадағы өз еркінде!»
«Екі емес хан жарлығы!» десіп жатыр,
Бұғыбай, Бақай, Бұқай дегендер де.
«Көрмеген бұрын орда неткен елсің?
Қылатын қызметің күй күйлерсің.
Жау қуып, отын алып, су құймайсың,
Құдайдан бұдан артық не тілерсің!»
Хан айтты, өкім болды! Жансын, күйсін!
Жігіттің жері Балқаш, руы Үйсін!

Жазығы домбыраны сөйлеткені,
Сонымен кете барды сорлы күйшің!..

III

«Тыңдасын домбырамды хан тағында»

Деп келген сорлы күйші атағына.

Айтылып хан жарлығы кете берді,

Қақтығып орданың бір шатағына.

Ілініп ханның байлау, матауына,

Азат бас айналды оңай ата құлға.

Күйшіні ертіп келіп есік ашты,

Мақпал бау, манат ойған отауына.

«Алдияр!» ауызына азар түсті,

Алақтап алды-артына назар түсті.

Кіргендей болып кетті бір сарайға,

Алтын мен жібек жайған базар түсті.

Ханыша мынау аппақ сазан түсті,

Көріңді әзірейіл, ажал түсті.

Жыланнан сырға салған жолбарыс қыз

Сықылды жын патшасы дажал түсті.

«Адам ба, осы отырған айдаһар ма?

Ауылдан ажал мені айдаған ба?

«Ақ көбек» күй айтқаны осы болып,

Алдына жарлықпен хан байлаған ба?

Анықта, аңғал көзім байқаңқыра,

Жоқ, өзі түсі жылы, пенде бұ да...»

«Сенікі сонау ірге!- деді ханыша,-

Орын ал, жайлан дағы тарт домбыра!»

Қалтырап буындары, тұрып жүрек,

Жүгінді тізелерін тіреңкіреп.

Жаутаңдап екі көзі, кемсең қағып,

Алдына ханышаның қылды тілек:

– Алдияр, ханыша!

– Не айтасың, күйшім?

– Мен үйімді қашан көрем?

– Үйіңде нең қалды?

– Шешем...

– Оны күй біледі!

Сөз бітті, сонан әрі тілдескен жоқ,
Қарашаш қайтуына күн кескен жоқ.
Болғанда бүгін мұңда, ертең қайда...
Мекені Кене ханның бір көшкен жұрт...

IV

Арманын - «Не боламын?» ішіндегі
Шешкенін қыздың қалай түсінбеді.
Ақырын айналамен танысты көз,
Айқындап төңіректің пішіндері.
Ақ отау іші-сырты зер кестелі,
Бір тозаң тимегендей ел көшкелі.
Қазына - жібек, жанат, алтын, күміс,
Не патша, не хандардың берместері.
Үй іші сап-сары ала, жапқан зері,
Ақ күміс, ауыр тұрман, кім зергері?
Ұстасы Көкшетаудың күміс шапқан
Бақан тұр сырға қылып сәукелені.
Қадаған бітеу үкі, шым кестелі,
Түскиіз түрлентіп тұр керегені.
Құс мамық, атлас көрпе, шайы жастық,
Жолбарыс, аю жатқан іргелері.
Үй- іші қарсақ, түлкі, құндыз, жанат,
Зер тоқып, күміс шауып, ойған манат.
Бөленген осы асылға қыз төсегі,
Күйдіріп көрген көздің жауын алат.
Тауыс па, тоты құс па жасыл қанат?
Жарықтық жұмақ құсы қайда болад?
Тұсында ханышаның ілулі тұр
Нар кескен - аспаһани қайқы болат.

Ақ отау асыл бұйым тұмшаланды,
Бір үйге жия берген мұнша малды.
Қол жетпес қазынаны көрген шақта
Өзінің шекпеніне құсаланды.
Жасауға үйге жиған көз байланды,
Жібекке алтын, күміс, көз майланды.
Қыдырып күйші көзі түскен кезде
Айдаһар алдындағы қызға айналды.
Қара қас, қылаң қабақ, керқұба қыз,
Қара шаш, алма сағақ, құралай көз.
Сырықғай ордадағы сымдай бойы,
Тал шыбық, қыпша белдің өзі нағыз.
Түлкі қыз қызыл алтай, кер марал қыз,
Ақ қоян, бозша байтал, ақша нар қыз.
Қымыздай балға ашытқан тәтті қызға,
Жігіттер, бәріңізде-ақ сұқтанарсыз.
Жамылып орман ішік иығына,
Күлкі алып қалам қастың қиығына,
Оралтып шәй көйлекті судыратқан,
Мәсілер зер тоқытқан жұлығына.
Молда айтқан ұшпақтағы хор қызы ма?
Періште, әлде пері, әлде жын ба?
Құлпырып қыздың беті албырайды,
Ұқсаған алтай түлкі жоңдығына.
Күлкісі тау бұлағы төгілгендей,
Сөйлесе меруерт, маржан себілгендей.
«Алғандай жерден пішіп» деген сұлу,
Көркіне көз тойынып семіргендей.
Алдыңа бір алма ағаш егілгендей,
Кер марал жусап өрген керілгендей.
Бойыңды ішпей-жемей буы мас қып,
Сөйлескен жүрегінен сөгілгендей.
Алды жаз, ескек аңқып жел жүргендей,
Екі ерні ерте піскен бүлдіргендей.

Қасынан бір моланың жүріп кетсе,
Жыбырлап көрдегіге жан кіргендей.
Бәйшешек, балауса, гүл, балдырғандай,
Қаратып шырайына талдырғандай.
Суындай әбілхаят шөлдеп ішкен,
Лебізі сусыныңды қандырғандай.
Тамсантаып ауызға бал алдырғандай,
Күйдіріп көкірегіңе от жандырғандай.
Қар кетіп, қу жасарып, аш тойынып,
Кәрі жан жігер бітіп жаңғырғандай...
Жұтқанда аспаһани шарабынан,
Көрініп жұтқан шарап - тамағынан.
Текті құс, теріс азу, ақиық қыз,
Паң қыран, қыр тағысы жаралудан.
Аң іздеп Алатаудың алабынан,
Тастүлек, түлеп ұшқан бала қыран,
Үстіне пенде батып кіре алмайтын,
Қаймығып қарауынан, қабағынан.
Ақылмен, аруағымен елді билеп,
Кей, кейде Кенеге де әкім сөйлеп.
Биі де, батыры да, қарасы да
«Қарашаш айтты» десе, «мақұл», жөн» деп.
Түйіліп кейде тастай ашу кернеп,
Жайдары, кейде дарқан келсең-кел деп.
Найза алып жау алдынан шықпаса да,
Айырып мақұл, тентек дауды тергеп.
Алыпқаш, кесірлі қыз, ашуы өргек,
Дария ақыл, кесте сөзі тастап өрнек.
Жайдары, жайраң қаққан, жаны бала,
Ән-күйді, ойын-сауық еткен ермек.
Айрылды күйші есінен қызды көріп,
Кірпігін қақпай қалды көзі төніп.
«Адамның арғымағы осы шығар,
Пендеге бітеді екен мұнша көрік?»

Кер торы кәмшат киіп, қасын көріп,
Жұқалап екі бетке еңлік беріп.
«Тарт күйшім!» деп ханыша жарлық етті,
Қанғанда сусын ішіп, бойы сергіп.
Көңілі быж-тыж болған жаңа жылап,
Өзгеріп өзге аранға кеткен құлап.
Ойында тоқсан күйдің бірі де жоқ,
Тантырап домбыраны отыр бұрап.
Соққандай бейне пері талмаусырап,
Түкіріп қайта-қайта, тұрмай құлақ.
Не болып, не қойғанын домбыраға,
Ішінен отыр толғап, қыз да сынап.
Домбыра әлі күнге жөнделмейді,
Күйлер жоқ... Қыздың көркі көлбеңдейді.
Бақсыдай жыны бұған буыңды күй,
Жынданды... Қыздан өзге күй келмейді.
Жүйрікке тышқан тиді, жүгірмейді,
Домбыра таңқ-тұңқ етіп, күй білмейді.
Не пұшық, не мысық боп, не күшік боп,
Мыңқылдап, шәуілдейді, мәуілдейді.
«Сарыөзен», «Терісқақпай», Инген де» жоқ,
«Қалмақ қыз», «Қара жорға» мінген де жоқ.
Есалаң... Ескі күйдің бірі түспей,
Не тартып, не қойғанын білген де жоқ.
Саусақтар шаппақ, түгіл желген де жоқ,
Пернеге әлі бір күй келген де жоқ.
Ханыша қарсы алдында күтіп отыр,
Тартасың енді қашан деген де жоқ.
Жіберді бір мезетте қағып-қағып,
Тасқындап тыңнан бір күй қосылды ағып.
Байырғы тоқсан күйдің бірі де жоқ,
Жаңа күй, жаңа жолмен кетті лағып.
Саусақтар ойнап, орғып, қаздаң қағып,
Суырып ішек тілін, мұңын шағып,

Жүйріктің шыны күйі келгенінде,
Шығаннан шыға шаппай тұрсың нағып.
Асқақтап, кейде күйді көкке өрлетіп,
Алыстап, шырқап, сілтеп, әрі кетіп.
Қайырып, қалықтатып, қайта оралтып,
Бірден-бір, ақырын-ақырын төмендетіп.
Ызғытып, өлке өрлетіп, баяулатып,
Соқтырып кейде боран, дауылдатып.
Көңілдің асқарынан тұманды айдап,
Артынан нөсерлетіп, жауындатып.
Ұшырып жер бетімен жазыққа айдап,
Бұрқылдап бірде әлсіреп, бірде қайнап.
Құмайдай түлкі қуған құлдыраңдап,
Қырандай түлкі алатын көзі жайнап.
Бурадай кейде ауызын қарш-қарш шайнап,
Ойнақтап, оқ жыландай андағайлап.
Тұлпардай жер тарпыған пысқырынып,
Жорғадай майда дауыс, кейде маймақ.
Қызарып екі көзі қыз көргендей,
«Кел, кешке күтемін» деп сөз бергендей,
Жете алмай айналсоқтап жүргенінде,
Жеңгесін жауабымен жібергендей.
Ай жарық, ауыл арты кім жүргендей,
Қызғанып қызды ауылдың иті үргендей.
Атқанша таң талдырып ашық жар жок,
Сарғайтып сарылтып күй өртегендей.
Құмар қып ханыша қыз күйдіргендей,
Құбылып ол да өз ішін түйдіргендей.
Үстінде құс төсектің құшағына ап,
Ернінен ып-ыстық қып сүйдіргендей.
Аққу құс айдын көлге шомылғандай,
Лашын құс өз бойынан қорынғандай.
Үніндей домбыраның дүрілдетіп,
Көк тұйғын қуға түсіп соғылғандай.

Дауасыз дертке ұшырап ауырғандай,
Жарылып жүректен қан ағылғандай.
«Ойбайдың» орайына «асық жарлап»,
Сарылтып сары ауыру, сағынғандай.
Күй төкті күшті қатты құмарланған,
Көзі жоқ, орны қалды мұнарланған.
Әлде қыз, әлде аққу, әлде марал,
Алдында бір сұлу тұр шоғарланған.
Күй жүйрік, кейде түнде сылаңдаған,
Қашаған қыз алдында қылаңдаған.
Құрықтап жетегіне ап жортады күй,
Арты «Аттан» жер күңіrentіп ұрандаған.
Кейде күй қыран болып қылмаңдаған,
Алдынан қызыл алтай бұлаңдаған.
Саңқылдап домбырадан бір құмар күй,
Сағынып сар балақты жұмарланған.
Бұлбұл боп кейде қақсап таңда зарлап,
Торғай боп аспанда ұшып, көкте шарлап.
Басына аққу киіп, дуана боп,
Қасына ханышаның кеп тұр сарнап.
Дуана ақтап отыр - я, аллайхақ!
Сарынын ішіндегі шерге жалғап.
Ойнақтап қара дауыл соқты қырдан,
Ебелек ел алдымен қашты қаңбақ.
Безектеп бір өткір күй құлдырады,
Күйшінің көзінде қыз бұлдырады.
Тамызда таңдай кеуіп талды күйші,
Бір бұлақ мөлдіреген сылдырады.
Ауырып домбыра да ыңыранды,
Санасыз, саусақ қаңғып қыдырады.
Бірде ысып, бірде суып, күйіп-жанып,
Жүректей сандыраған күй жынданды.
Қияндап кетті мініп қиялына,
Ондайда қиял бойын жияды ма?

Ұмытып қайда екенін, кім екенін,
Быж-тыж боп отыр сорлы қыз алдында.
Әлде қыз, әлде түлкі, кім алдымда?
Үстіне, не боп кеттім, құлармын ба?
Әлде өңім, әлде түсім, қайда кеттім?
Апырмау, бар ма, жоқ па көз орнында?
А, білдім, аққу екен қыз пернелі,
Қыран боп көлден қағып, сілкер ме еді?
Құс болмай, қыз боп шықса құшағыма ап,
Бетіне қалампырды бүркер ме еді!..
Қыз екен! Ақ тамағын сүйер ме еді,
Алпыс жыл асығына күйер ме еді!
Көрінбей тірі жанға жүру үшін
Құс кебін перілердің киер ме еді!
Құс кепті пері болып көкте қалқып,
Алатау үстінде ұшсаң көз алартып.
Іздесем мына қызды ойдан, қырдан,
Көрінсе жерден бір күн көзім тартып.
Бұрқырап алай-түлей дауылдатып,
Үскіріп, нөсерлетіп, жауындатып,
Аспаннан тіке түсіп алар ма еді,
Ауылын Кене ханның баурымдатып!
Аялап, ақырын ұстап, алып ұшып,
Бауырға басып алып кетсем қысып.
Жерінен жеті дария арман өтіп,
Апарып алтын тауда жатсам құшып.
Қуа алмай жердегілер ізге түсіп,
Қалар ек жете алмасқа біз кетісіп.
Жер соғып қанатымен хан қалар ед,
Тек қана құмалақ сап іздегісіп.
Апырмай, пері болмай, құс болмадым,
Құс болып осы қызға тұс болмадым.
Сонарда құмай болып қуып алмай,
Қу басым, құр сандалдың, түк болмадың...

Апыр-ау, жел боп неге жаралмадым,
Қасына кісі болып бара алмадым.
Жыбырлап ертеңді-кеш аймалақтап,
Бетінен сүймес пе еді самалдарым.
Су болсам сылдыр қаққан, ием иіп,
Жүрер ем денесіне әбден тиіп.
Жуынып меніменен жүрмес пе еді,
Алмас па ем екі беттен шөп-шөп сүйіп.
Су болмай, түлкі болсам орман иық,
Қыз кесе қызылымнан ішік жиып.
Жамылтып үстіндегі ішігіндей,
Құшақтап алсам, әртең, жүрсе киіп.
Болмадым ең болмаса аспанда күн,
Елжіреп аңда-саңда қарайтұғын.
Жалындап кешке жақын таудан ассам,
Бір бұрып қаратпас па ем бетін мұның!
Болмадым әлде күміс, әлде алтының,
Білезік білегіңе салатұғын.
Болмадым тым болмаса қауырсыны
Тоты құс сонау тұрған қанатыңның.
Қарар ма ед, әлде, көкте жұлдыз болсам,
Киер ме ед, қамшатына құндыз болсам.
Оймақтай ауызынан жұтылар ем
Ашыған ашығыма қымыз болсам.
От болып ең болмаса маздамадым,
Күйдіре, жақындаса жаздамадым.
Осыған жарық қылып жылындырып,
Қызметін істемедім азғана күн.
Па, шіркін, күдіретім бұған келсе,
Мұқтаж боп қалар еді бұл да менше.
Жел, қымыз, жұлдыз, шуақ, от, су болсам,
Болмадым мұның бірі, күдіретім жоқ.
Бұл менен айрылар ма ед өмірімше?
Сарылып ізге түстім, індету жоқ.

Ішімді, уа дариға, қайдан білсін,
Айтуға өмірімше менде тіл жоқ.
Жүргенім дәулет пе екен құр күйші боп?
Мен-дағы жігітпін ғой, құл иісім жоқ...
Тумаған төре заттан - сорым-дағы,
Туғаным, әттеген-ай, Сарыүйсін боп!
Келгенде осы араға қиял мұқап,
Жүйрік ой тоқырады жарға тақап.
Қаңғыбас қиялға ерген адасқан күй,
Сүмеңдеп балдырғандай қақты шоқақ.
Ханыша қарай құлды шын таңырқап,
Үйткені қалған екен күй байырқап.
Тізгінін қайта жинап, қамшы басып,
Жөнелді жазған жүйрік қайта шырқап.
Сабаулап кетгі тағы дірілдетіп,
Желдіртіп, маймаңдатып, дүрілдетіп.
Бірде құс, бірде құмай, жігіт болып,
Жетелеп бәрі қызға жүр-жүрлетіп.
Төпелеп тағы шапты дүбірлетіп,
Ақсады тойтырақтап, кібірлетіп.
Түсінген күй тіліне ханышайым,
- «Қой, күйшім, жетер!»- деді жымың етіп.

V

Осылай өте берді талай күндер,
Шертілді шер шығарған талай күйлер.
Айрылып тоқсан күйден қалды күйші,
Бір-ақ күй билеп алып күндер, түндер.
Пәлен деп бастаса да мынау күйлер,
Сындырап өзге жаққа саусақ билер.
Айналып қыздың күйін қылмыңдатып,
Қалмайды бастап тартқан күйден сұлдер.
Бір-ақ күй - қыз күйігі Қарашаштың,
Ханыша есін алып есіл жастың,

Күйшінің көңілінен соққан дауыл,
Лақылдап жүрегінен тасқан тасқын.
Шерткені - сандырағы қызға мастың,
Қызығу алмасына алма ағаштың.
Айрылып тоқсан күйдің торабынан,
Қаңғырған өзге жаққа бұл бір қашқын.
Егерде «Домбыра ал!» деп айта қалды:
Бір күйді бас-аяғы қайталайды.
«Ой, бауырым!», «Ақсақ құлан», «Қос келіншек»
Сандырап мұның бірін тарта алмайды.
Тартпайды даңғыл күйді, тайқалайды,
Сүзгілеп өзге бір күй анталайды,
Жүрегі қолын қағып қыз жетелеп,
Кеткенін өзі қайда байқамайды.
Тайпалып жорға болып салдырған күй,
Мейірін тыңдағанның қандырған күй.
Тартқанда зарылдатып, сұңқылдатып,
Аққуды аспандағы қондырған күй.
Лапылдап, мұз көңілді күйдірген күй,
Балқытып мұз жүректі сүйдірген күй.
Тасытып тас емшекті тағдыр болған,
Бота боп нар інгенді идірген күй.
Қажытып қам көңілді жылатқан күй,
Бекітіп жылағанды жұбатқан күй.
Пәлен деп бірауыз сөз айтпаса да,
Әркімнің өз көңіліне тіл қатқан күй.
Жорға күй жолда шаңы бұрқыраған,
Жалын күй көкке шапшып лыпылдаған.
Кәріні бала қылып ойнатқан күй,
Бұлақ күй сусағанға сыңқылдаған.
Тәтті күй, құмарлық күй сылқылдаған,
Ауыру асық дертпен ыңқылдаған.
Домбыра Қарашашты қайыстырды,
Бір тілмен ертеңді-кеш қыңқылдаған.

Соққан жел айдын көлді шайқамас па?
Мүмкін бе күйдің, тілін байқамасқа?
Құршына қыз құлақтың қақсай-қақсай,
Домбыра өз арманын айта алмас па?
Ап-анық күйдің тілі Қарашашқа,
Күй өткір ақ алмастай түскен тасқа.
Мысқалдап қыз көңіліне ауын жайды,
Қалмады ханышаға құламасқа...
Ханыша аңда-саңда шерттіреді,
Ол-дағы екі ішектен өрт тіледі.
Қоймады домбыра да сарнай-сарнай,
Ішіне Қарашаштың дерт кіреді.
Қарашаш зеріккенде тарттырады,
Қағынтып, жындандырып, қақтырады.
Сорлыны қалшылдатып күй безгегі,
Күйшіні қара терге баттырады.
Тарттырып, іші пысса күй тыңдады,
Күй шіркін ылпылдады, бипыңдады.
Күйшінің ауыруы күйден жұғып,
Жыбыршып ханыша да күйтыңдады.
Дәмденіп шерлі күйі сылқылдады,
Жалынған жалынды бір жыр тыңдады.
Жыбырлап, сыбырласып бір тәтті күй,
Ханыша домбырадан сыр тыңдады.
Белгілі ханышаға күй мазмұны,
«Қызық бар, қыз қызықтар» деген тілі.
Ойға айдап, ханышаны қырға қуып,
Әкетті қызды қағып күйдің жыны.
Тартылған бір тәтті күй күні-түні,
Қытықтап ертеңді-кеш күйдің үні.
Бірде бал, бірде шарап кезек беріп,
Жуып жүр қыз жүрегін күй сылдыры.
Ол-дағы екіленді домбыраға,
Домбыра қақсай бермей болдыра ма?

«Тартпа!» деп күйді кейде тоқтатады,
Өйтпесе ышқынған күй оңдыра ма?..
Жынды күй жылыта ма, тоңдыра ма?
Көшіріп қыз көңілін қондыра ма?
Қаһарлы ханышадан көлеңке жоқ,
Ала өкпе болды, кетті ол бір бала.
«Тарт! Тарт!»- деп алағызып кейде шалқып,
Күй тыңдап отырады бойы балқып.
Қызықтап қиялымен күйге толқып,
Уһлеп кейде шерін іштен сарқып.
Сапылдап кейде көңілі көлдей толқып,
Асқақтап, кейде сөйлеп, желе жортып.
Түйткілді әлденені ойға алғандай,
Ышқынып өз-өзінен кейде қорқып.
«Апырмай, неткен жігіт күйі тәтті?
Күй бар ма екен күйігі мұнша қатты?
Өмірдің бар қызығы домбыра екен!
Жалмап жеп жүрегімді қайда тартты?
Күй тәтті-ау... Көк балбырап, күн мұнарты,
Күңгірт не? Көлеңкені күн ұзартты...
От алды Алатауды, кеш кірді-ау күн...
Әлде күн, әлде көкті күй қызартты?
Маймыл ма, саусақтары неткен епті?
Осындай тәтті күйді қайда шертті?
Міндіріп домбыраға ап кеткендей,
Күй шіркін көкке ұшырып кетсе нетті?
Бұлақ па мынау күйі сылдыр етті,
Барады жүректегі жуып дертті.
Егіліп қайыршақтай жұмсардым ба,
Қайратым қара тастай қайда кетті?
Беу шіркін, таудың күйі, тастың күйі!
Құмартқан бір нәрсеге мастың күйі.
Сылқылдақ міне бір күй тым тәтті екен,
Қосылып қызықтаған жастың күйі!

Соғады кейде суық мұздың күйі,
Мұз жатқан қарлы Алатау, құздың күйі.
Осы-ақ қой, жаза басып, жаңылмасам...
Толғанған жар сағынып қыздың күйі!
Беу жаным жігіт екен! Бағлан торы!
Безектеп не қылмақшы мынау қолы?
Есіл ер хан боп неге тумадy екен?
Қарадан неге туған, алда сорлы?
Түү шіркін! Мынау бір күй неткен оңды!
Балқытты-ау, ішіме бір жылу толды.
Хан ием тағында ағар, мұны берген!
Бұлбұлым, бұл байғұзым, күйшім болды!
Бұл сорлы Дулат па екен, Үйсін бе екен?
Күйшім боп өміріне жүрсін бе екен?
Сүйкімді, жігіттің бұл бұлбұлы ғой,
Қарашаш осыған-ақ тисін бе екен?
Бұ сорлы күүді неге үйренді екен?
Күйата бұған дарын жүрген бе екен?
Қарашаш мұны қалап алдым десе,
Хан Кене намыстанбай ти дер ме екен?
Жоқ, болмас! Ауырдым ба, жындандым ба?
Қараға хан затымды былғармын ба?
Бұл менің басыбайлы бір маймылым,
Тиюге енді маған құл қалды ма?!
Не болды? Ауырдым ба, жындандым ба?
Жоқ әлде түңлік жауып, ұрлармын ба?
Төсіме құл басымен шықса мынау,
Сүйекке кетпес таңба ұрмаймын ба?
Қарайтып хан басымды итіме исем,
Аузыма тас толмай ма мұны сүйсем.
Сұлтандай сүйегімді сындырмаспын!
Өзіме өз ауруым, жансам-күйсем...
Аузыңа сорлы бейбақ ерік берсең,
Айтқанын домбыраның сөйлеп көрсең!

Алмадай, басыңды алып алдаспаным,
Жазаңды не істеген біліп өлсең!
Соқ жігіт! Соқ! Соқ! Жігіт! Күйіңді тарт!
Тоқтатпа, «Тарт!» дегенім - қылғаным шарт!
Толғауы тоқсан күйдің бір-ақ күй бар -
Сылқылдат! Бастыр! Бастыр! Қадалт! Қадалт!
Соқ жігіт! Соқ! Соқ жігіт! Күйіңді тарт!
Лапылдат! Жандыр! Күйдір! Құмарт! Құмарт!
Безілдет! Сарнат! Зарлат! Үздіктірші!
Керек жоқ! Лақтыр әрі! Қысқарт! Қысқарт!
Ханыша осылайша ауырғандай,
Аһласа, кейде демі тауды ұрғандай.
Жатады күйді тыңдап кейде жылап,
Жастыққа жылы жаңбыр жаудырғандай.
Қояр ма жалын күйге жан жынданбай,
Бей-жай боп жалғыз өзін жау қуғандай.
Еріксіз домбыраны тыңдай-тыңдай,
Қалады айдалада қаңғырғандай...
Күнде күй, күнде думан қыз алдында,
Ханыша ішін жармай, өз салтында.
Төпелеп домбырасын күйші де жүр,
Күйімен жұдырық қып хан артында.
Оңаша ханышайым отауында,
Отауы оңашалау орта ауылда.
Үстіне рұқсатсыз жан кірмейді,
Жалғыз-ақ домбырашы жатады онда.

VI

Артында келе жатқан орыс барда,
Аулына Кене ханның қоныс бар ма?
Бұл жерде бүгін болса, ертең де жоқ,
Сақ болып тиетін жау, соғыстарға.
Су қатып, сүңгі тұрған боқырауда,
Беттеді Кенесары Алатауға.

Қараойға Дулат жатқан жаппай қонды,
Жайлы деп осы араны мал қыстауға.
Осы өлке қыбырлаған қалың Дулат,
Қарсы алды хан келуін улап-шулап.
Той қылып, ерулікке бие сойып,
Қонақ боп хан ауылы жатыр қунап.
Топ-топ боп амандасып, құрттай қайнап,
Ат сыйлап, аруағына атан байлап.
Кенені алдиярлап хан көтеріп,
Ат-тұрман сарбаздарға, сойыс сайлап.
Шақырып әр ақсақал ерулікке,
Жүзіп жүр келген мейман қымызға, етке,
Күнде той, күнде жиын Кене маңы,
Масайрап мәз болған жан сый-құрметке.
Кісі бар бір белгілі бұ Дулатта,
Әлімқұл дейтұғын бір әлді датқа.
Ауылы Әлімқұлдың бір мол суат,
Әйгілі Ұлы жүзде жақын, жатқа.
Жағымды жәнеде өзі Қоқан жаққа,
Мансапты жинап зекет апармаққа
Дулаттың бір түсетін төбесі деп,
Кене хан келген жанап осы аруаққа.
Әлімқұл Кене ханды қылды қонақ,
Істелген сый-құрметтің міні жоқ-ақ.
Бай, батыр, датқа ақсақал, хан, сарбаздар,
Сыйласып бірін-бірі, елді тонап.
Сойылып жатқан малды біреу бағад,
Әне, анау қараша үйлер отын шабад.
От жағып, ет пісірген міне біреу,
Бүрсеңдеп қызыл сирақ дір-дір қағад.
Іргелі ел Үйсін, Дулат қонысында,
Келген жоқ бұған әлі орысың да.
Кенеге ірге болып жатыр Дулат,
Қаройдың көңірсіген қобысында,

Аман ел аумай жатқан қонысында,
Жетеді менмендікке сонысы да.
Қарада өр көкірек болмай ма екен? -
Төрені теңгермейтін қонышына?
Баласы Әлімқұлдың Сапақ мырза,
Бір сылқым, құрық бермес асау бұл да.
Күс салып, ит жүгірткен бай баласы,
Ойнақтап бәйге сұр ат тақымында.
Өз көңлін өрге айдаған балап мыңға,
Ұқсаған бұл да қасқыр Әлімқұлға.
Қайтпаған жаннан беті алғыр жігіт,
Қырғидай қиын тиген қыз-қырқынға.
«Іргелі ел, Ұлы жүзбін, жағалымын», -
Дегенмен жиып бәрін алабының
Әлімқұл ат шаптырып, думан қылды,
Аруақтап жапсар қонған хан ауылын.
Бастары Дулаттағы бар жақсының
Қосылып, тойдағы аяқ, табақшының
Бірі боп құрмет қылды Кене ханға,
Бәйгеден келтірді өзі Сапақ сұрын.
Айтысқан қараймыз ба біз ақынға,
Атылсын ақ жамбылар сырғауылда.
Алыптар бірін-бірі алып ұрсын,
Не қажет мұның бәрін теріп мұнда.
Кене хан разы болып қылған сыйға,
Білдірді разылығын Әлімқұлға.
Қарашаш нөкерімен, күйшісімен
Сауықтап салтанатпен қайтты ауылға.

VII

Жалындап Алатаудың күні батты,
Босатып күн таласқан жіберді атты.
Отаудың оты маздап жағылғанда
Ханыша «Домбыраны тарт!» деп айтты.
Қарашаш тыңдап отыр күйді тәтті,

Етіне түскен күйші аңыратты.
Қыз жанын бір суытып, бір ысытып,
Ышқынтып, ішекпенен ішін тартты.
Домбыра лапылдатты, жалындатты,
Жалынып қызға жылап, монтаң қақты.
Ауырып ауыр оймен тыңдай-тыңдай,
Ауғанда түн ортасы қыз да жатты.
Ақ отау ай туғандай айдалада,
Жап-жарық отау іші, ай самала.
Ұйқы жоқ ханышада, күйші де ояу...
Күй тыңдап жатқан жаңда жай бола ма?
Жердегі отау көктегі ай бола ма?
Күйден бас көп тыңдаса айнала ма?
Оңаша отаудағы қыз, жігітте
Шертілген күйден бөлек ой бола ма?
Ойлатқан осыларды жалынды күй,
Бір тілді, бір белгілі сарынды күй.
Ермегі қыз, жігіттің екі ішекте,
Өлтірген өртей-ертей жанын бір күй.
Қиналып домбырада ыңыранған күй,
Бос шауып бет алдына ырғалған күй.
Құмартып, құмай болып, түлкі қуып,
Қызығып, қыз көзіне қырланған күй.
Жандырып қыз күйігі сырланған күй,
Тіл қатпай, үн қатумен ұрланған күй.
Сүйсем деп ақ тамақты алдындағы,
Албытып асықтықпан жынданған күй.
Алдынан ханышаның табылған күй,
Дауасыз дертке ұшырап ауырған күй.
Жұқтырып жүрегінің ауруын,
Өртіне қызды салып жандырған күй.
Жалындап жанын өртеп сарылған күй,
Қылқылдап қызға қатты жалынған күй.
Ерте-кеш маза көрмей, маза бермей,

Аһылап арманы да жарылған күй.
Қойса да, құлағында баяғы күй,
От болып өртенгендей мынау ақ үй,
Қырық аунап қыз жатады төсегінде
Жандырып, үһілетіп жаңағы күй.
Батпайды күйші байғұс үһілеуге,
Ол жатыр іші өртенген күйік кеуде.
Толғанып тоқсан ойда таң атырад,
Ұмтылып анда-санда әлденеге.
Сандалып лаққан көңіл сергелдеңде,
Қалады кейде оқталып «келдім...» деуге.
Сырғанап жамбасынан жетіп барып,
Қасында ханышаның «менмін...» деуге.
Ханыша айналғандай «бері кел» деуге,
Қояндай күйші дайын ербеңдеуге.
Сарылып сары таңда осы әуремен
Тентіреп күйші көнді көлбеңдеуде.
«Асығым» ана жатқан ханышам ба екен?
Жақындап бер жағынан барсам ба екен?
Мейірімі мен дегенде мол емес пе,
Қосылып қызығына қансам ба екен?
Апырмай, тұрсам ба екен, барсам ба екен?
Өлімді өз мойныма-ақ алсам ба екен?
Болмаса өміріме шерін тартып,
Өртеніп күймен бірге жансам ба екен?..
Бір кезде қыз төсегі сылдыр етті,
Жатқан қыз кірпік қақпай, қыбыр етті.
Келді де қыз қасына бір көлеңке
Ақырын «Ханыша!..» деп сыбыр етті.
Аю қыз ашуланып бұрқ-сарқ етті,
Наркескен қыз қолында жарқ-жұрқ етті.
Кім өліп, кім қалғаны мағлұм емес,
Әйтеуір үй есігі сарт-сұрт етті...
Бұрқырап ашық аспан кетті қайнап,

Найзағай шатыр-шұтыр, нөсерді айдап,
Дауылдап жер сілкініп, тау күрсініп,
Боп кетті қап-қараңғы көзді байлап.
Сарбаздар сайлап мініп өңкей саңлақ,
Зеңбірек күрс-күрс атқан, гу-гу сайғақ.
Күйшінің басы айналып кетті осылай,
Қалтырап, қалды сорлы тілін шайнап.
Ай құлап аспандағы соқғы жерді,
Отаудан дүр-дүр етіп тұрды пері.
Төсекте қыз киініп жатқанында
Айдаһар ысқырынған секілденді.
Сілкініп қаһарлы қыз түрегелді,
Шаңқ етіп, жатқан елді ду көтерді.
Күйшінің шыбыны ұшты, қалш-қалш етті
Шығарып самайынан шып-шып терді.
Апырмау, әлде біреу, әлде мен бе?..
Алжастым... әлде менің көлеңкем бе?
Қасында ханышаның жалғыз мен-ақ ,
Барады кімнің аузы мен демеуге?
Кеттім-ау, мен ұшырап бір кеселге?
Бардым-ау, өзім анық білмесем де..
Аздырдың әзәзілдей сұм домбыра..
Қу басым, күйге сенбе! Күйге сенбе!
Қасына қалай бардым Қарашаштың?
Аяғым сынып қалғыр қалай бастың?
Өзімді оққа байлап, отына айдап,
Есуас, міне, адастың! Қақпан бастың..
Көрпесін ханышаның қалай аштым?
Саңдалдым, ашсам аштым... Өзім маспын.
Әлде өңім, әлде түсім болар ма екен,
Қалайша айналғаны мынау бастың?..
Жындандым, ажал айдап жаннан кешіп,
Ақ сапы кетпес пе екен ішімді есіп!
Алдына хан Кененің алып келіп

Басымды алдаспанмен алар кесіп!..
Қорқақ ой бірден-бірге өсіп-өршіп,
Болдырған босаң аттай үсті тершіп,
Жоғалып жарық дүние, отыр күйші,
Қоштасып өз жанымен өзі көрісіп.
Қыран қыз шаңқылдады ашуы өрлеп,
«Қайдасың, қырылғырлар! Шапшаң кел!» деп,
Манаурап шырт ұйқыда жатқан ауыл,
У-шу боп оянысты... Кетті кернеп.
Жиылып тұр отауда өңшең жеңдет,
Қайнап тұр Қарашаштың кегі кернеп.
Сыйғызып бір қауызға жанның бәрін
«Әлгіні тез қолыма ұстап бер!» деп.
- «Бармыз ба, дүниеде, жоғалдық па?
Бар болсақ, от басында омалдық па?
Қайдасың, хан Абылай аруағың,
Кетті ме мендей балаң құрбандыққа?
Тұрмаймын құса болып бұл қылыққа!
Итшілік, жігітшілік, тырқылыққа.
Сұлтанның сүйегіне лайық па,
Ханзада қалай шыдар бұл қорлыққа?
Абылайдың жасыды ма асыл қаны,
Осы ма хан ауылының шашылғаны?
Аруағын Абылайдың мұнша қорлап,
Қай қазақ қай заманда басынды әлі?
Ит иіскеп есігімнің ашылғаны:
Қарадан хан төмендеп басылғаны!
«Ауып жүр Кенесары» дегені ғой,
Жау алып жағамыздан басынғаны!
Талап қып ілемін деп ақсұңқарға
Ұмтылған екен, кәні, қашан қарға?
Тіміскіп ит, шошқалар із басуға,
Жолбарыс айналды ма нашарлауға?
Ер қайда? Аруақ қайда? Намыс қайда?

Жау шапты ауылыңды Алатауда!
Сүйретіп итті алдымнан басын кеспей,
Құрғырлар, неге тұрсың, шаппай жауға!»
Дабырлап, жүгірісіп, жосып түнде,
Бүлінді хан ауылы осы түнде.
Қуырып бидайықтай жұртты иіріп,
Ханыша тұр ашудың әлі үстінде.
«Зэнталақ! Пері қаққан! Сен жүрсің бе!»-
Деп біреу тап-тап берді Сарыүйсінге.
Ақырып, о жендетін қыз тоқтатты:
Қолыңды қоқаңдатпа!- деп, Күйшіме»
-Тауып бер өз қолыма жазалыны!
Таныдым - Әлімқұлдың шолжақ ұлы.
Қыл мойнын өз қолыммен қиып алам!
Бітеді сонда оның таза құны!
Тез келтір өз алдыма дозақыны,
Мен оған көрсетейін мазақыны!
Аруағын Абылайдың қорламасқа
Үлгі алсын, мұнан былай қазақ ұлы!
Қоймаймын көрге кірсе ондай құлды!
Тап шапшаң, таң атырмай!- деп ақырды.
Қазақтың кәрі күні бұрынғы өткен,
Туғызған талай мұндай дарақыны!
Қалтырап иман айтып күйші тұрды,
Қысылып маңдайынан тер сыпырды.
Сапағы Әлімқұлдың деген кезде
«Үһ!» деп, күйші байғұс жан шақырды.

VIII

Таң көркем күзді күнгі қырдан атқан,
Тас емес қара қатқақ, құмдар қатқан.
Тәжім қып келіншектей шөптің басы,
Оранып ақ күміске қараулатқан.
Ауылы Кене ханның өре тұрған,

Өргізген бәрін қойдай қыз антұрған.
Ауылдың алдындағы бір төбеге
Жиылып жатыр адам ойдан, қырдан.
Бір дауыс осы таңда саңқылдаған,
Мысық боп бұл дауысты жан тыңдаған.
Иіріп бір шыбықпен жүр Қарашаш,
Астында ақбоз атпен жарқылдаған.
Сарбаздар саңлақ мінген, шоғырланған,
Жасақтар жалаң қаққан жауға арналған.
Семсерлі сері, талай найзагерлер,
Болаттар тас тілуге оजारланған.
Тізіліп сапқа тұрған сірі садақ,
Ақ сары алдаспандар жалақ-жалақ.
Сықылды Ержан, Науан ерлер де жүр,
Мұз балақ, қаңтардағы қырау қабақ.
Жиылды жасанған қол жауға анталап,
Күрілдеп көкжалдары көз қанталап.
Зеңбірек ырғақталып азар шөкті,
Аулына Әлімқұлдың аузы қарап.
Дүркіреп жанның бәрі жау дескендей,
Жау жетті ел шетіне, әу дескендей.
Тұяқтан тасырлаған дабыл қағып,
Қара жер дүбір қақты, дөң көшкендей.
Үстінде ақбоз аттың зәр кешкендей,
Біреуге бүгін ажал бар дескендей.
Көлденең көп алдында тұр ханыша,
Алмас қыз, түсі суық, наркескендей.
Дауысы зеңбіректей жерді жарып,
Алмасты аспаһани қолына алып,
Ширығып, шыдамы жоқ тұр ханыша,
У жеген бурыл бері порымданып.
Жер тарпып жел саңлақтар, дүмбір қағып,
Оқыранып, кісінесе күмбір қағып:
«Ұрыны қанды мойын қолға бер!»- деп,

Дулатқа тұрғандары кісі салып.
Басынып, басып-жаншып хан аулына,
Сұқсын ба басын итше Сапақ мырза?
Дулаттың битті балақ датқасына,
Деген кім хан аруағын бұлай былға?
Шапқындап шабар кетті Әлімқұлға,
Алдында шабуылдың тіл қатуға.
Жауабын кешіктірмей берсін жылдам,
Жанжалды тыншыту ма, ұлғайту ма?

IX

- Уа, датқа, хан жіберді, үйдемісің?
Сөкпеңіз онша ерте жүрген үшін.
Теп-тегіс хан ауылы ат үстінде,
Бүлінді жаны сізден күйген үшін.
Ханыша күйініп тұр сіздер үшін,
Отауын бір текеңіз сүзген үшін.
Жиылды жасақ сізбен жауласуға,
Ел емес, жау деп күдер үзген үшін.
Сарбаздар саңлақ мінді жауға балап,
Түйілді сізге таман қырау қабақ.
Қорқау боп қонағыңыз шапқалы тұр,
Ыңыранды, сілкінді ту, тебіренді аруақ.
Сіресті сізге қарай сірі садақ,
Асыңды ақ алмастар алтын сағақ.
Тұр датқа, төбеге шық, тұрғанын көр
Аулыңа зеңбіректің аузы қарап.
Айтқаным - айт дегені міне сізге:
Сияқты көрінеді кінә сізде.
Түйілді ақиықтың тастүлегі,
Тапжылтпай түсетінін білесіз де.
Қайтерді енді өзіңіз түйесіз де,
Шабылып бекер босқа күйесіз бе?
Осынан ел шабысып кете барса,

Тимей ме талай таяқ күнә сізге?
Шыдап тұр сізді күтіп ханыша азар,
Көп енді кешіксеніз уақыт озар.
Құрыстап жай түсуге күн айналды,
Айтқаным, мезгіл емес мұны созар.
Жіберді мені сізге бер деп хабар,
Сіздерге жай қалмады көлбек қағар.
Не екенін ашуының көріп тұрсың,
Тезірек тіл бермесен, аулың шабар.
Әлімқұл састы қатты сабыр қалмай,
Оңай ма құлайтын құз Кене хандай?
Егерде тез уытын тарқатпаса,
Үйтіліп датқа аулының кетуі оңай.
Апырмау, бұл сұмдықтың мәні қалай?
Ханзада қамырықты неден олай?
- Ақсарбас айттым, алла, қақ пәледен!
Медет бер, мен сиындым, пірлер талай!
Әлде хан өкпелі ме ерулікке?
Көңілі не? Кеше күтпей жібердік пе?
Қақтығып біздің елдің бір баласы,
Аулына атпен барып жүргендік пе?
Ағаттық ісімізді білмедік пе?
Көңілін бір нәрседен кірледік пе?
Сықылды сиыр мінез жаман елміз,
Орданың бір жеріне сүйкендік пе?
Хан әлде бұл Дулатқа кекті ме екен?
Бір хабар жамандаған жетті ме екен?
Қатыннан, не баладан, не малшыдан
Білместік, бір оқыстық өтті ме екен?
Алды тар, ашуы о жар, екпін екен,
Жіберген жарлығы тым өткір екен.
Арқаның арыстаны Абылайдың
Аруағы үстімізге шөкті ме екен?
- Шабындар, жылдам, Үйсін, Дулатты

Тез келсін пәлен датқа, түгенше би!
Ауылы жай түскендей Әлімқұлдың,
Басына дулаттардың түсті-ау бір күй...
Нән, ноян, жуан, жүйрік, сандақ ылғи
Жиналды Әлімқұлға датқа мен би.
Үйсіннің өңшен, құсы ұшып жетті -
Тау бүркіт, күшігендер, мықи, қырғи.

X

Салбырап Дулат, Үйсін сақалдары,
Төбеде тұрған қолға тақау барды.
– «Уа алдияр, алдияр!
Жер шайқалса - төбеге,
Ел шайқалса - төреге...»
Дегенді айтып,
Сөз бастап бір майталман мақалдады.
Қарашаш қалды зекіп майталманды,
Майталман одан артық айта алмады,
«Тіліңді кесіп алып тастайын ба?»-
Дегенде бидің көзі жауаңдады.
– «Сөз бе екен сұрағаным? Жан ашуы
Қу тілмен дағды қыпсың арбасуды!
Дулаттың датқасынан сұрап тұрмын
Қорланған теңесін деп хан басымды!
Көрмеген тентексіңдер тіл кесуді,
Жоғалтып бұзылған ел ресімді.
Сақалдар осы тұрған біле ме екен,
Тентекке жаза, өлгенге құн кесуді?
Келіпті сақалдарың сүйретіліп,
Датқаның тіліне әбден үйретіліп,
Күпініп көшпей-қонбай сасық Дулат,
Семіріп алыпсыңдар үйде отырып.
Сенімен ел болмаймыз бірге отырып,
Сыйладың табағыңа у толтырып.

Аруағын Абылайдың кім таптады,
Қалды ма қу тілдерің күрметіліп?
Би емес, бұзылғанның қуатысың,
Тентектің телі менен суатысың.
Ел болсаң тентек қайда? Билік қайда?
Жүрсіндер Әлімқұлдың мияты үшін!
Келгендер Үйсінбісің, Дулатпысың,-
Бәрің де Әлімқұлдың миятысың!
Ел болсаң қандымойын ұрымды бер,
Датқаның кестелемей ұят ісін!
Алдияр, бас, тақсырлап, қойдай шулап,
Алдыңда ханышаның тұрды Дулат.
«Не болып, не қойғанын білмей тұрмыз,
Міне бас! Тентек болсақ, кәрің тарқат!»
Қарашаш деді: «Ізіңмен бәрің де қайт,
Әділ кел, Әлімқұлға болмай мият.
Сияңды Сапақ, итің кірді үйіме,
Алып кел айыпкерді, алдыма тарт!
Десеңдер, шабылмасын ауылыңды,
Құрбан қыл ел бүлдірген сұм құлыңды.
Көзіме кешіктірмей көрсет менің
Албасты, қызға келгіш, мұңғылыңды!
Ол итке кигіз арнап құл киімді,
Күйе жақ, мойнына іл құрымды.
Әкеліп Қарашашты үш айналдыр!
Мықтап тақ мойынына шылбырыңды!
Ауылды айналдырып әкел маған,
Жау болмай, өзге болсаң елге ұқсаған.
Алдымнан жетектеліп өтсін Сапақ,
Сертім сол - өз қолымнан мойынын шабам!
Осыны істемесең не сөз маған?
Сапақсыз бері таман баспа қадам!
Шаңдатып, шаңырағыңа қобыз тартып,
Әлімқұл, Абылайлап аулың шабам!

Болсаңдар осы тұрған елдің басы:
Жауаптың осы айтылған айналасы.
Аруағын Абылайдың тұрмын жоқтап,
Осы елдің қорлағанға құл тумасы.
Барыңдар, би болсаңдар, бітім осы!
Бүлінбес ел ішінің бүтіні осы!
Кетсе де көрге кіріп кешікпесін!
Төбеден уәдені құту осы!»

Алдияр, бас, тақсырлап - шулай-шулай,
Тентекті табамыз деп болса мұндай...
Жығылды жапырыла желден соққан
Сықылды өңшең Үйсін - сасыр құрай.
Мойнына су төгіліп билер талай,
Болар деп бұл сұмдықтың арты қалай.
Ұйлыққан сең үстінде қойдай қорқып,
Дулаттар қайтты ізімен кейін қарай.
Аулында Әлімқұлдың топыр, жиын,
Қамалған жол таба алмай соқыр жиын.
Үстіне Үйсін-Дулат жай түскендей,
Салмағы Кене ханның болды-ау қиын...
Әлімқұл қайтып көрсін ханның үйін,
Ылайсаң - дейін десе менменсиін,
Немесе ер көтерер қылық па осы?
Бұл-дағы шертті ішінен бебеу күйін.
Жалғанда бұдан артық қорлық бар ма?
Кім шыдар мұндай өкім зорлықтарға?
Шапқызып өз баласын тұрған кім бар...
Тентекті мақұл деуді жол құптар ма?
Мұндай іс жаушылықты жаңғыртпай ма?
Қараны қаһарланса хан құртпай ма?
Хан басын қара қорлап кете берсе,
Тыюсыз елге бір заң орнықпай ма?..
Ұйлықты Үйсін қойдай, ақыл таппай,
Біту ме, шабысу ма - шешіп айтпай...

Бола ма ел жапсары жауласпауға,
Алдынан Қарашаштың ашу қайтпай?
Ашуы тарқай ма екен қылыш тартпай?
Қылмысты тентегінің мойнын шаппай?

Егерде тентек ұстап берілмесе,
Зеңбірек тұра ала ма күрс-күрс атпай?

Би, датқа жақсылары келді ақылға:
- «Әлімқұл, жұрт айтып тұр, міне, тыңда!

Мойынды сунған қылыш кесер ме екен?

Қалмасын қамырығы хан артында».

Тау құлап түсті салмақ Әлімқұлға,

Келтірді кеп талқысы жан алқымға.

Тентекті бермей тыныш таппаймыз деп,

Байласты соған сөзді ең ақырда.

XI

Күн өрлеп, тауға мініп, сәске болды,
Жалақтап, жауды қайда дескен қолды

Байқасаң, жау жарағы зеңбірегі,
Қыз маңы бір ауыр қол - әскер болды.

Есітіп шорт қайырған сертін соңғы,
Дулат тез тентегімен келмек болды.

Айдаһар қыз айбары құтын алып,
Торғайдай тығылып тұр күйші сорлы.

Қан қалмай құп-қу болып жүрегінде,
Абайлап қыз мінезін бірден-бірге,

Өзінің сұмдығына ішін тартып,
Қалтырап, қырау тұрып жүрегіне.

Білмейді жыларын да, күлерін де,
Еліне кетерін де, жүрерін де.

Көрінед әзірейілдей қыздың түсі,

Қараса Қарашаштың реңіне.

Қыз емес, мынау тұрған қорқау сырттан.

Құтылар күн бар ма екен бұл қырсықтан

Осыны оятуға оқталдым-ау,
Албытқан жыңдымын ба, жүрек жұтқан?..
Қыз емес, мұз ғой түсі қырауытқан,
Қай жері қызықтырып бой жылытқан?
Азғырған ақымақ қып сайтан екен,
Сандалтып сары ауру - күй ғой құртқан!
Не жаза жазым болсам көрер едім?
Қырғиға қиқаңы не бөдененің?
Дәмесін домбыраның тіл сөйлесе,
Мен-дағы осы Үйсіндей өлер ме едім?
Мен сорлы қай жерімнен дәмелендім?
Құмартып күндіз-түні әурелендім.
Ажалым айдаһарға айдапты ғой,
А, құдай, Тәуба! Тәуба! Тәуба дедім!
Кәрлі қыз елді бүріп, шырық иіріп,
Үйсінге, Дулатпенен салды бүлік.
Не болып, не қойғанын сырттан сұрап,
Ордада Кене хан да отыр біліп.
Оны да өртеп отыр мына қылық,
Қарадан хан мойнына түскен құрық.
«Үйсіндер өз ісіне билік айтар», -
Деп ішке Кене осыны отыр түйіп.
Бөрі отыр бөлтірікке беріп ырық,
Алар деп өз абыройын өзі-ақ жығып.
Балқаштың тұңғиығы толқын бермей,
Тымырсып терең жатыр іштен тұнып.
Жанжалды үй арасы ұсақсынып,
Арыстан отыр барлап тісі ақсып;
Дүм қылып ханның сыртын Дулаттарға,
Төбеде тұр әнекей, қыз қақшиып.

XII

Ақ қырау салбыратып қырды басқан,
Көк тұман қопарылды, желтең ашқан.

Тымырсық бір сары аяз іштен тынды,
Томсарып мынау қыздай зәрін шашқан.
Тұмандай қопарылып желден қашқан,
Жөңкіліп Дулат келді жаны сасқан.
Төбеде тұрған қолға тартты Дулат,
Қоянын алдына сап қақпан басқан.
Мынау көп салбыраған Үйсін, Дулат,
Келеді қызға таман улап-шулап.
Алдыңда қызға ұсынған құрманы бар,
Тез қатар, тасталатын қылыш турап.
Аластап, күйелеген, бетін майлап,
Мойнына масқаралап құрым байлап.
Ұсынтып ақ мойынын, шешіндіріп,
Жетелеп біреу атпен, біреу айдап.
Бетіне Әлімқұлдың жан келе ме?
Жалғыз-ақ кезігіп тұр хан Кенеге.
Сүйтсе де тоғыз түрлі толғауда тұр,
Көңілін айдағандай әлденеге...
Бұл-дағы теріс азу, көкжал неме,
Бақылап не қылар деп батыр Кене.
Ыңыранып белі кеткен жолбарыстай,
Әлімқұл ауылымен тұр төбеде.
Әлімқұл екі көзден жосып жасы,
Кісесі мойынында, қалт-қалт басы.
Тұлданып, бір қуарып, бір қызарып,
Кененің ішке сыймай мына арасы.
Мұның да Сапақ бірден-бір баласы,
Әлімқұл өз елінде ел ағасы.
Жалғзын қыз қылышы қиғалы тұр,
Кетіп тұр кісіліктен ердің басы.
Дедектеп келе жатыр сорлы Сапақ,
Азамат әлде айыпты? Әлде нахақ.
Қыл шылбыр мойынында қылқындырып,
Өзі жоқ, көлеңкесі қақақ-қақақ!

«Күнәлі», «қанды мойын» деген лақап,
Дедектеп қыз құрманы келді тақап.
Жігіттің бұл да бұлаң бір балғыны,
Көрінді жауқазындай еті де әппақ.
Сол кезде ханышаның дауысы сарт:
-Жетеле, жексұрынды алдыма тарт!-
Дегенде қызға ұсынды қанды мойын,
Алдаспан қыз қолында еткенде жарқ...
Көздері көрген көптің еткенде жалт,
Қан басты жерді-көкті қып-қызыл нарт...
Көк құлап, жер жарылып, тасыды қан,
«Алла!» деп көзін жұмды Әлімқұл қарт...
Бұрыннан етіп тұрған күйші қалт-қалт,
Мұның да көзіндегі нажағай жарқ
Еткенде, қыздың тартқан ашу күйін
Домбыра, күй үзілді, кеткендей шарт.
Көздегі от қыз қолындағы алдаспандай
Жарқ етіп, өз мойнынан қан шашқандай.
Жай түсіп жүрегіне, көзі от болды,
Астында алдаспанның алжасқандай.
Ол көрді кеткен көкке шапшып қанды,
Қанды бас қылыш қаққан домаланды.
Жоқ қылды қылышымен бір-ақ шауып,
Әзірейіл ақ боз атты, алдаспанды.
Түйіліп, қолы үйіріп берген тап-ақ,
Алдаспан қыл мойынға тиді тақап.
Наркескен қылыш болмай, ақыл болып,
Ұстатсып ашуменен қалды шап-ақ.
«Боласың бұл мойынды қалай шаппақ?
Шапқанда не бітірдің ашу сақтап?..»
Ашуды жағасынан ақыл алды,
Жынды ашу қалды әлсіреп, қалбалақтап.
Арс етіп сырт айналды ашу шорқақ,
Жалт етіп шықты бұққан.мейірім қорқақ

Мұның не? - деп мейірім жел боп соқты,
Тұмандай бара жатты ашу тарқап.
Жіберді ашуды ақыл шайқап-шайқап,
Монтаңдап ашу жасып берді тайқақ.
Құрыш қол қылыш алған мақпал болып,
Алдаспан шыға берді қайта тайқап.
Баурынан наркескеннің мойнын тақап,
Шабылмай қыз алдынан өтті Сапақ.
Жалт етіп нұрлы дүние жап-жарық боп,
«Ақсарбас!» деді Әлімқұл тұрған байқап.
Ашылды аспаннан от еткен жарқ-жарқ
Басылды тасқан өзен еткен бұрқ-сарқ.
Па, шіркін, хандығыңа алдияр! - деп,
Майталман бағанағы күлді қарқ-қарқ.
Ақбоз ат жалт-жалт басып келді көпке,
Ханыша тұрды сөйлеп би мен бекке:
«Баласы Ұлы жүздің, разымын,
Түспедің бірің ара бұл тентекке!
Сәлем айт Әлімқұлдай датқа-бекке!
Болмаған арашашы мұндай итке.
Аруағы Абылайдың болды разы,
Әлімқұл өзі қылған бұл билікке.
Білемін аруағымды сыйлағанын,
Ауылын Кене ханның қимағанын.
Тындырған Әлімқұлға болдым разы,
От жақпай арасына хан-қараның.
Алып қайт, міне, берген ит құрманың!
Кебіңе қидым, Дулат, иттің қанын.
Қайтейін қылышымды қандап соған,
Алдыма келтіргенім - ит қылғаным.
Дегенде алдиярлап! Иә, тақсырлап!
Құрақтай жел жапырған ығып, шулап,
«Көп жаса! Тағыңда ағар!» деп қария,
Батаға қол көтерді Үйсін, Дулат!

Шешіліп Әлімқұл да сөзге құлап,
Тоғыз қып түйе бастап, айып құрап.
Байланды ханышаның отауына,
Бәйгеден кеше келген қара сұр ат.
Қылыштар қынға кірді еткен жалақ,
Ілінді керегеге сірі садақ
Аулынан Әлімқұлдың бетін бұрды,
Зеңбірек үңірейіп тұрған қарап.
Тұғырға қоңды қайта қандыбалақ,
Сапаққа жаңа кірді жан домалап.
«Енеден екі тудың Сапағым!» деп,
Мәз болып Үйсін, Дулат кетті тарап.

XIII

Көлеңке шықты асқарға, шұбар тауға,
Жылқыдай жатты жусап тұман тауда.
Ақбоз ат белдеудегі күн таласып,
Шыралжын шырт-шырт етіп жанды отауда.
Жамылған жанат ішік қыз отауда.
Жұп-жуас, ілініп тұр алдаспан да.
Жалыны жанба отынның лау-лау жанып,
Мажырап үйдің ішін нұр басқанда.
Қыздырған жадыратып оттың өті,
Албырап алмадай боп қыздың беті,
- «Е, күйшім, домбыраңды ал!» деген кезде,
Күйлердің ағытылар келді реті.
Қаққан қол домбыраға жып-жып етті,
Құлдырап күймен бірге өзі кетті.
Енеден екі туған жазған күйші,
Еңіретіп естілмеген күйге шертті.
Зарлатты, сарындатты, безілдетті,
Қол ойнап, мұнарланып көзі кетті.
Бұлқынып бүтін дене биге түсіп,
Құлдырап күймен бірге өзі кетті.

Күңіренген «Қорамжанды» аңыратты,
«Жалғызым! Жалғызым!» деп жылап жатты.
Боздады «Боз інгені» бота жоқтап,
Маңыратты, «қой-қозыны» жамыратты.
Күркіреп көкпен нөсер сорғалатты,
Қыраннан қашқан құсты корғалатты.
Тартқанда Абылайдың «Жау жорығын»
Қалың қол қаптап қойды ордаға атты.
Саймақтың «Сары өзенін» сыңқылдатты,
«Жорғаның» шаңын көкке бұрқылдатты.
Алдына «Ақ көбектің» байлап кеткен,
Жылатып қыз, жігітті қыңқылдатты.
Жылқыға жау қаптады, найза қақты,
Қойлар да дүр-дүр үрікті, қасқыр шапты.
Той бастап, қыз ұзатып, жар-жар айтып,
Дүрілдеп ұлы дүбір көкпар тартты.
Айнала қалғып, мүлгіп күйге батты,
Нәзік күй еркелетіп тербеп жатты.
Бірде мұз, бірде жалын, бірде жылы,
Домбыра тәтті, тәтті әңгіме айтты.
Міне, бұл «Асан қайғы» түйе мінген,
Қобыз ап, қоныс іздеп күңіренген.
Мынасы шанышқан жау, шабылған ел,
Салынып ат артына қыз күрсінген.
Дейді екен мына күйді «Арша мерген»,
Кетпеген нұсқаған аң Арша көрген.
Құмартып құмды кезген аң жолықпай,
Кезі екен көзі тұнып аңсап өлген.
Алдында құла шағыл қасын көрген,
Ойнаған бір мақлұқтың басын көрген.
Мерген көз мұнарланып, аң ербеңдеп,
Қалды әне, бетіне алып, басып мерген!
Түскенде жерік мерген шын құмарға,
Есалаң өзі болмай жан тұрар ма?

Көзге атқан құралайды даңғылынан,
Үшқан құс, жүгірген аң құтылар ма?
Әнекей мерген ұшты, атқан аңға,
Топырлап топырақ боп жатқан аңға.
Өзіне оқ тигендей сандалып тұр,
Үстінде жалғызының батқан қанға.
Оқ тиіп, жатыр жайрап жалғыз ұлы,
Өзіне ұғындырсын не деп мұны?
Аңғал жан, аң деп атып өз баласын,
Өкіріп жылап жатыр мерген құры!
Күйініп кеңк-кеңк жылап адам үні,
Үздігіп тілдескендей күй мазмұны.
«Осындай айдалада күй болды» деп,
Домбыра баяндайды міне осыны!
Үйіне сүйретіліп келген мерген,
Үні жоқ, сөз айтуға тіл күрмелген.
Жалғыз-ақ жәрдемшіні домбыра қып,
Көңлінің күйін күй қып шерте берген.
Домбыра болған жайды сөйлеп берген,
Құмартты, құмды кезді аң көрінген.
Аңды атты, атып салған ұлын көрген,
Құшақтап ұлды, құмды күңіренген.
Домбыра зарлап, сарнап күңіренген.
Тыңдаған күйді шеше еңіреген.
Тілі жоқ, домбыраның үні жылап,
«Айрылдық жалғызым» деп еңірей берген.
Жылаған, жалғызымдап зар үн шыққан,
Шешесі болған жайдың бәрін де ұққан.
Домбыра елімді үнмен естіргенде,
Зарлы ана аңыраған, күй де у жұтқан.
Аңғалдық, аңға құмар, қапылықтан,
Оңай ма өз баласын атып жыққан.
Көрісіп домбырамен әке-шеше,
Дауысы жылай-жылай бос қарлыққан.

Тартқанда осы күйді аңыратты,
Мұңды айдап қыз көңіліне жамыратты.
Күйік күй қыздың жанын тәтті қинап,
Жастықта тыңдай-тыңдай жылап жатты.
Көкке күй өрт жалындай шалқып жатты.
Көк тасы Самарқанның балқып жатты.
Көк дауыл айдын көлді көкке шашып,
Оқ тиген аққу құсты қаңқылдатты.
Ескек күй шалғынды есті, серпе соқты,
Өрт қылды қыз бойындағы азғана отты.
Толғанып тоқсан түрлі қыз көңілін,
Жүректің жазы шығып, жаңбыр төкті.
Түрлі күй жаңа ағылды сылқылдаған,
Жер шалған, жорға салған жылқы ұрлаған.
Төгілді тоқсан тарау байырғы күй,
Күй қайда бір сарынмен қаңқылдаған...
Айықты мас домбыра былқылдаған,
Сауықгы ауыру күй ыңқылдаған.
Жарысты ұлы дүбір домбырада,
Ат шауып, барымта алып қиқулаған.
Аңқылдап «Ақ көбек» пен «Қара көбек»,
Байланған осыларға «Бала көбек».
Сыңсыған кейде сыңқ-сыңқ «Қос келіншек»
Күрпілдеп кейде саба, кейде көнек.
Осындай даңғыл күйлер алма-кезек,
Домбыра бебеуледі тілін безеп.
Біресе «Теріс қақпай» дүр-дүр етіп,
Біресе «Желмая» күй желек-желек.
Тартылды тәтті күйлер алуан-алуан
«Тәттімбет», «Кенже қара», «Тойтан салған»
«Атылған аққу», «Күйген», «Суға кеткен»,
Тартылды талай сарын, талай арман.
Маймаңдап маймыл саусақ балы тамған,
Тартылмай күй болмады мұнан қалған.

Жамбасқа таразы, үркер ауып түсіп,
Болыпты мезгіл міне таңға таман.
Үркітіп, дүрілдетіп күй жылқыны,
Әндетіп жатты қырдың қыз-қырқыны,
Не болды, не қойғанды түгел айтып,
Сырласты ханышамен күй сылқылы.
Қанығы ханышаға күйдің тілі,
Үйреткен өз тіліне күй бұлкілі.
Біреудің бүгін түнде сырын сөйлеп,
Келтірді қыз ойына бір күлкіні:
Дегенін жайы осылай күйдің тілі,
Мерген қыз ширатып кеп ішке түйді.
Келгенде осы араға бекіне алмай,
Саба қыз құйылғандай сылық-сылық күлді.
- Жарайды, жетер, күйшім, тоқтал енді!
Кетіпті буған бір жын, соққан пері,
Аспаннан арман асып кетсе керек,
Жыбырлап жын-сайтанның жүргендері...
Адасқан домбыра да қайтып келді,
Түнеугі тоқсан күйді тартып берді.
Алдаспан ақ сайтанды қақса керек!
Аңқылдап домбырада күй түзелді!..

XIV

Болғанда алакеуім үйдің іші,
Қуарып, бір қызарды қыздың түсі.
Атырды таңды бүгін кірпік қақпай,
Тебірентіп тоқсан түрлі күйдің күші.
Пернесін қыз сөзінің түйген күйші,
Ер болсаң қызға тілмен сөйлей білші?
Күйшінің күйін, жайын таразылап,
Салмақтап өкім қылды қыздың іші.
«Жарайды, болдым риза тартқан күйге,
Қылаңдап міне кірді сәуле үйге.

Айтайын өзім шешкен түйінімді,
Мінекей, атқан таңда, тілеуді үйде
Күйшінің талсасасын, біреуіне,
Күйшіні сенен асқан білемін бе?
Мен разы, тілегіңе болам жомарт,
Айт, күйшім, менен сенің тілегің не?»
Қызылдап қан жүгіріп реңіне,
Жалтақтап қарай берді қыз өңіне.
Әлде шын, әлде өтірік дегендей боп,
Білместен жыларын да, күлерін де.
«Алдияр! Алдыңызға тілек айтам,
Көңлімде қалған кір жоқ, кетті сайтан.
Тілегім мың қайтара - бір-ақ тілек,
Басыма бостандық бер, елге қайтам...
Қарт шешем жүрген шығар, жылап анам,
Қуанам, қайтарсаңыз елге барам.
Рақым қыл торғайыңа торға түскен,
Болар ма бөтен тілек, асылзадам...»
Кербез қыз, ақылы балқаш, ашуы дүлей!
Жайдары жайраң қақса жайнар күңдей.
«Тілегім - қайтайын» деп күйші айтарын
Қалып ед ханышаның өзі білмей.
Қызарып қыз отырды түк үндемей,
Не «болсын», не «болмасын» бірі жеңбей.
Отырып ойлап-ойлап: «Болсын» деді,
Айтуға өзге сөзді тілі келмей.
Айтқанда қыз осыны күйші сандақ,
Көзі ойнап, жарқ еткендей болды жан-жақ.
Телмірген тілегіне жетті-ау бүгін
Қысылып қысы-жазы жүрген зарлап.
Байлаудан босатылған аттай аунап,
Қылмаңдап қалды күйші «алдиярлап»,
«Болды,- деп,- босатқаным әлдеқалай...»
Дел-сал боп отыр әлі қыз қиялдап.

Біржола күй кеткені қызға батты,
Енді оған естілер ме күйлер тәтті?
«Таратып тоқсан күйді жібердің», - деп
Бір жақтан керең бір ой күңкіл қақғы.

XV

Қайрат қып хандығына ханыша қайтты,
Жібер деп өжет ақыл билік айтты.
Төпелеп өзін-өзі ұрып-соғып,
Үндемей қыз жүрегі жылап жатты.
Кетті-ау деп құлағымнан күйдің сазы,
Ішінен құрып отыр қыз таразы.
Күйінің балы да бар, зәрі де бар,
Кетсін деп қыз ақылы болды қазы.
Жібермей қыз күйшіні бар ма лажы?
Егерде күй тарттырса қысы, жазы.
Өткір күй, жалынды күй жан қояр ма?
Түлкіге ұмтылмас па тағы тазы?
Қыз-дағы күй тартты ғой неше буын,
Сусаған тұра ала ма ішпей суын?
Ханыша өзіне де сене ала ма,
Егерде қостамаса бұл қайтуын?
Қыз ішіп елтіп қалды күйдің уын,
Дерттенген тыңдай-тыңдай домбыра үнін.
Жүзінде ұстараның жан тұрғанда
Бойында сақтамақшы кім ауруын?
Сүйтсе де қатты ауру ханыша да,
Ол дертпен өзге кісі таныса ма?
Болса да қанша қатты қыз күйігі,
Қара мен хан сүйегі қабыса ма?
Сондықтан бұл екеуі табыса ма?
Қарға мен қаз құшағы қабыса ма?
Көзіне күйік болмай күйші кетсе,
Онымен қыз арманын тауыса ма?

Сондықтан тоқсан толғау ойға қалды,
Толғатып ішінен қыз ыңыранды.
Көндіңде күй қазығы байлау болып,
Ширығып, арқандалып шыр айналды.
Екі қып хан жарлығын қайта алмады,
Сүйтсе де жүре бер деп айта алмады.
«Айрылып бұл күйшіден қалу болмас»,-
Дегенге қыздың іші сөз байлады.
«Тарта бер, домбыранды, жаным, күйшім,
Татымас бір өзіңе барлық Үйсін.
Балбырат, әсіресе бал күйді тарт,
Өртеніп, жүрек жанып, бауыр күйсін».
– Алдияр!
– Айт, күйшім!
– Ертең елге қайтайын!
– Тарта бер, асықпа әлі, ақын, күйшім!
Дедім ғой тілегіңді мақұл, күйшім.
Қыстайсың биыл менің өз қолымда,
Қайтасың жаз шыққан соң ақыр, күйшім.
Сонымен қыз байлады, сөз үзілді,
Сандалды күйші, ішекте күй бұзылды.
Қыңсылап домбырада дауыс қалмай,
Мыңқылдап салып кетті құр күжілді.
Байырғы тарта алмады күйші күйді,
Күй жоғын домбырада қыз да білді.
Күйшінің көңілінің бұзылғанын
Білді де, білдірместен бұлк-бұлк күлді.

XVI

Сонымен айлар туып, күндер батты,
Қолында ханышаның күйші жатты.
Тарттырды ертеңді-кеш талай күйді,
Күшеніп күйші сорлы күйлер тартты.
Тебініп саусағымен сабаулатты,

Кеудесін қызға таман омыраулатты.
Тасыған тасты жарып бұлақтайын,
Сыңқылдап соныдан бір күй заулатты.
Бұ күйдің өзге күйден үні бөлек,
Серпіні қатты, екпінді сергек, өргек.
Өмірде естімеген бір күшті күй,
Желпінтіп жерді, кетті аспанға өрлеп.
Домбыра бірде күлді, бірде еңіреп,
Бір кезек буырқанды кегі кернеп.
Серпіліп тасқа соққан күшті желдей,
Бытырап кетіп жатты өрге өңмендеп.
Баяғы тоқсан күйден ызың да жоқ,
Құмартып жындандырған қызың да жоқ.
«Ақ көбек», «Асан қайғы», «Нар идірген»,
Ақ иық, алтай түлкі қызыл да жоқ.
Қылғынып қызға ұмтылған қызу да жоқ,
Қыз күйік - күй сарынын бұзу да жоқ.
Қарсылап алдында отыр сұр мегежін,
Бетінде Қарашаштың қызыл да жоқ.
Шөп желке, шолақ бұрым, қотыр-қотыр
Қыз емес, қарсы алдында албасты отыр.
Жылаңдай жиырылған кесерткі қыз,
Осыны байқамаған неткен соқыр?
Байлаған күйші көзін күй ғой кәпір,
Байыптап жаңа-жаңа келе жатыр.
Отырған отау емес, жын мекені,
Құтылар бұдан қалай күйші пақыр?
Бастады жаңа сарынды осындай күй,
Сескеніп қыз түрінен шошыған күй.
Күйшінің кенін шайқап, көзін ашты,
Жаңа жел, жаңа тасқын - жосыған күй.
Айықты қызға мас боп жынданған күй,
Босанды байлауынан шырмалған күй,
Сілкініп Алатауды, жерді жарған,

Саңқылдап соқты сексен қырланған күй.

Үні жоқ өтгі күйдің қылған кебеп,

Қалды екен әлдеқайда көлеңкелеп?

Сауығып домбыра да сала берді,

Ауырған бұдан гөрі сәл ертерек.

Кетіпті бұған жыны бойдан сергеп,

Бар шығар осыған бір күшті себеп.

Шертіліп шынайы күй серпілгенде,

Бұлдыр күй бұлттай тарқап кетсе керек.

Домбыра бебеулетті, безілдетті,

Кернетіп кең даланы кезіп кетті.

Біресе қашағанды қырда қуып,

Ән шырқап қоңыр түнде қой күзетті.

Әнекей қасқыр шапты, дүр-дүр етті,

Қорадан қойды қырға қуып кетті,

Мінекей шыңыраудан қауға тартып,

Боранда жылқышы ұшып дір-дір етті.

Дерт алды, бір сорлыны, жетті сүзек,

Сандалды сары ауру бақсыны іздеп.

Қалды әне, қара лашық қар астында,

Ақсүйек - жұттар жеді жүздеп-жүздеп.

Жылады жетім-жесір таппай қорек,

Көре алмай жоқ-жітіктер бардан көмек.

Етікші, ерші, жалшы, жетім, күйші -

Қысқа жіп күрмеу болмай, жүр тентіреп.

Домбыра түйе болып отыр боздап,

Сорлының мұңын салып, күйін қозғап.

Жіберді-ау, улап-шулап міне бір күй,

Жамырап қозыдайын, қойдай қоздап...

Өртенді әнебір үй отқа маздап,

Шулады бала-шаға кете жаздап.

Осындай талай үнді төңкеріліп,

Күйшінің өз күйіне ауысты аздап.

Домбыра әлде не деп зарлағандай,

Айдаһар алдында қыз арбағандай.
Есіне елі түсіп еңіреді күй,
Шешесі ханышаны қарғағандай.
Анасы құшақ жайып қол созғандай,
Тұрғандай байлауда өзі тап қозғалмай.
Мойнына қыз бұғауы мықтап түскен,
Тек қана ашу қайнап, кек қозғандай.
Қыз емес, жалмауыз-ау, аузы қалай?
Кісі емес айдаһар ма, даусы қалай?
Алдаспан анау қанжар еркін болсаң,
Бұл қызды сүймес едім, бауыздамай.
Қанішер! Ханыша емес, жауыз торай,
Қожыр қып жаратыпты қауыздамай.
Домбыра, бостандықтың ырғағын тарт!
А құдай жеткіз соған, ауызға май!
Апырмай, бұдан қалай кетсем екен?
Еліме қалай аман жетсем екен?
Бір көріп шешем жүзін көріскен соң,
Жетсе өлім, өкінбестен өтсем екен!
Адамның азат басы дәулет екен,
Өзінде ердің еркі - сәулет екен.
Қақпанын хан Кененің келіп бастым,
Құрылған маған арнап нәубет екен.
Баласы Абылайдың Кене ме екен?
Сорыма құдай айдап келген екен.
Нашардың қанын сорып, жанын жеген,
Хан емес, қара қабан деген екен!
Апырмау, елге осылар төре ме екен?
Төрелік елге дұрыс бере ме екен?
Қой болдым қорасына келіп сіңген,
Құл болып осыларға өлем бе екен?
Бұлардың жүрген жері бүлік екен,
Қан сорғыш, қаралардың сүлігі екен.
Жалынсам алдиярлап аяғына,

Қарашаш қара тастай жібір ме екен?
Қойынын ханышаның ашсам ба екен?
Қанжарды жүрегіне шанышсам ба екен?

Осының қорлығына байланғанша,
Аң болып Алатауға қашсам ба екен?
Осындай сарындармен күй кіжінді,
Кіжінген күйдің тілін қыз да ұғынды.
Ысқырған домбырада жылан күйден
Сүп-суық қыз жүрекке мұз құйылды.
Бұрынғы сылқылдақ күй тәтті тілді,
Айналды ашу шеккен күйге зілді.
От сөнді, қыз бойынан қызу кетіп,
Тырс егіп махаббаттың жібі үзілді.
Билеген бұрынғы күй ыңғайына,
Нәзік қыз кете барып өз жайына,
Орнына отырды оның ашулы аю
Тараған домбырадан у бойына.

Құйылып жатыр ащы у қыз жанына,
У ішіп қыз өзінің қиялында.

«Алдымда жігіт емес, жылан отыр,
Саусағы жез тырнақтың тұяғы ма?
Күй емес, домбырасы ысқырады,
Шағуға әлде кімді ышқынады.

Жеркеніш міне біреу неткен күй ед?
Айнытты жүрегімді, құстырады...»

Дегендей мұрнын ханыша тыжырады,
Домбыра онан арман қызынады.

Тарт әрі, тақылдатпай!- деп ханыша,
Қабағын шытып, өңі бұзылады.

Сонымен тоқтатады домбыраны,
Күйші де әбден шаршап болдырады.

Ханыша жерді шұқып отырғанда,
Ерленіп күйші, қыздан сөз сұрады:

– Алдияр!

- Не айтасың?
– Тілегімді беріңіз!
– Таң атсын...

XVII

Таң атты. Жусауынан ауыл өрді.
Жамылып қырау ішік қыр көрінді.
Отауда баялыштың оты жанып,
Үй іші қыз бетіне бір нұр берді.
Жеңілді қыз жүрегі, ақыл жеңді,
Қызарды, қыздың беті тағы өзгерді.
– Тастама домбыраңды, күйді ұмытпа,
Тарта жүр сонау тартқан сергелдеңді!
Бұзғандай өзен тасып жатқан мұзды,
Жұмсартты тағы мейірім қатты қызды.
Ханыша өз қолымен құйып беріп,
Сапырып сары майға құрт ішкізді.
Астына Сапақ сұрдай ат мінгізді,
Қош айтып ықыласпен ой білгізді.
Беліне домбырасын қыстырып ап,
«Уһ!» деп, ел қайдалап күйші сызды.
Артына бір қайрылып қарап еді,
Көрінбей хан ауылы қала берді.
Ашылып айналадан қара тұман,
Нұрланып дүние кеңіп сала берді.
Сонымен хан аулынан күйші кетті,
Тартатын тоқсан күйді Үйсін кетті.
Аулынан Кене ханның ұзағанда
Сапақ сұр сар даланы дүрсілдетті.
Күйшімен тоқсан тарау күй де кетті.
Сары Үйсін Сапақ сұрмен үйге жетті.
Келген соң аман-есен ауылына
Арманды «Азат» дейтін бір күй шертті.